Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen

Jonas Monié Nordin

Smoothing stones from Sami contexts in the 18th and 19th centuries. Smoothing stones of green stone/field stone are sometimes found in both Sámi and non-Sámi contexts from the Iron age and the Medieval period. Usually they are associated with leather or textile production. This paper discusses the findings of natural smoothing stones at three Sámi dwellings in Hälsingland and Gästrikland, central Sweden, dated from the end of the 18th to mid-19th centuries. The stones are interpreted as used in leather and textile production but also that they played a significant role for the maintaining, and development of Sámi traditions, in a time of forced sedentary habitation and assimilation.

Inledning

Glättstenar av bergart påträffas tämligen ofta på samiska boplatser från yngre järnålder och medeltid. Exempel finns från Vivallen, Härjedalen och i Stalotomtningar i Lule älvdal, Norrbotten (Mulk 1994; Zachrisson 1997). Den vanligaste typen av glättstenar är naturligt runda och äggformade stenar av bergart, ofta mellan fyra och tolv centimeter i diameter och ibland med tydliga spår av nötning. Glättstenar av bergart påträffats dock även i allt från förkristna gravar till boplatser och medeltida stadslager i stora delar av landet. Det rör sig alltså inte om exklusivt samiska föremål (jfr Kull 2002, s. 12–15).

I den här artikeln ska tre fynd av glättstenar från samiska bosättningar från sent 1700-tal till 1800-talets mitt från Mellansverige behandlas. Syftet är att visa att fyndtypen även

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24

förekommer på samiska boplatser under senare tidsperioder och på sydsamiskt område. Texten vill bidra till en fördjupad förståelse av livsbetingelser för samer i Mellansverige strax före och under modernitetens genombrott, samt uppmärksamma en sällan studerad fyndkategoris betydelse för förståelsen av samisk historia.

Glätt- och malstenar i torplämningar och kåtabottnar

Sommaren 2019 genomfördes en arkeologisk undersökning av torplämningen Lappens i Järvsö socken, Hälsingland (L1948:7951; Björck & Blennå 2021). Undersökningen var ett samarbete mellan Länsmuseet Gävleborg, Statens historiska museer och Stene-Kåsjö bygdeforskarförening. Torpet Lappens hade bebotts av Mattias Stenlund och Margareta Nilsdotter och deras barn mellan 1815 och åtminstone 1851. Mattias (eller Mattis, även kallad Björnmattis) var kontraktsanställdsom så kallad sockenlapp av Järvsö socken som jägare och slöjdare och blev under sin levnad en berömd björnjägare (Edsman 1994, s. 81). Hantverk och jakt var typiska arbetsuppgifter för kontraktsanställda samer i Mellansverige under perioden, att ansvara för jakt av vilddjur, särskilt björn, att slakta hästar, katter och hundar, samt erbjuda korg- och skinhantverk (jfr Svanberg 1999).

I samband med bofastgörandet och den så kallade sockenlappsinstitutionens uppkomst under sent 1720-tal och de första åren av 1730-talet, var slöjd och hantverk avgörande skäl till att samer fick stanna i Mellansverige. Detta istället för att avhysas till lappmarkerna i enlighet med en lag från 1671 (Nordin 2022). Kontraktsbindandet och bofastgörandet av samer i Mellansverige var en unik process grundad i kronans önskan om kontroll över rennäringen och skogarnas resurser. Resultatet blev att enskilda samer kunde undvika avhysning genom att ta tjänst under sockenstämman men hela tiden under hot om förvisning (Nordin & Olofsson 2023).

Undersökningen av torpet Lappens gav ett rikt arkeologiskt fyndmaterial som kan ses som både typiskt och atypiskt för ett mellansvenskt torp från 1800-talets första hälft. Till ovanligheterna hörde de fem glättstenar av varierande storlek som påträffades i husgrunden. Under förstugan påträffades tre stenar in situ och ytterligare två påträffades inne i storstugan (fnr 101, 107, 110, 126, 2–8 cm diam; fig. 1).

Den arkeologiska undersökningen av Lappens var en fortsättning på fältarbeten i en annan samisk stuglämning, Lappatäkten, några kilometer västerut i Järvsö, och som undersöktes åren 2018–2019 (L1948:7930; Björck & Blennå 2020). Den här stugan hade varit bebodd under perioden 1786–1813. Samerna på Lappatäkten, Julius Andersson och Brita Clemensdotter, deras dotter Anna Juliusdotter med maken Nils Andersson, hade också

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24

Fig. 1. Glättstenar från Lappens, L1948:7951. Foto: Bengt Grundvig, Länsmuseet Gävleborg.

varit fastboende och kontraktsanställda av socknen och var släkt med Stenlunds. Vid Lappatäkten är fyndomständigheterna mer oklara, men en glättsten (f 67, 3,5 cm diameter) påträffades i stugans inre. Även en 6-punding kanonkula (f19) hittades i byggnadslämningen, vilken även den kan ha använts som glätt- eller malsten. Men kanonkulor har, precis som eggjärn och annan metall ofta deponerats på boplatser som skydd och besvärjelse mot onda makter under tidigmodern tid (Hukantaival 2016, s. 89).

Det tredje exemplet härstammar från Gävle och sekelskiftet 1700/1800. I samband med anläggandet av nytt fjärrvärmesystem undersökte SAU, Societas Archaeologica Upsaliensis, sommaren 2022 grunden till en *gåetie* (saS), en torv-/timmerkåta på en plats kallade Lapphällan, sydväst om Gävle (L2022:699). Lämningen urskildes som en rund stenfri fördjupning i krönläge av en moränhöjd med en härd i mitten. Kåtan förefaller ha varit året-runt bebodd, men tolkningen får ses som preliminär då fyndmaterialet fortfarande är under bearbetning. Den välbevarade kåtagrunden är ett exempel på att samer behållit traditionellt byggnadsskick parallellt med att man börjat bo i timmerstugor som i Järvsö (Lindkvist & Nordin 2022). Även på Lapphällan påträffades fyra helt naturliga glättstenar, varav en i ytterväggen i nordväst och i anslutning till kåtans köksdel (fig. 2).

Fig. 2. Glättstenar av bergart från Lapphällan. Foto: Ann Lindkvist, SAU.

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24

Hantverk och tradition

De glättstenar som påträffats i samiska sammanhang är vanligen naturligt glatta, ofta med spår av nötning/brukning, omkring 2–15 cm i diameter och anses ha använts för beredning av skin eller malning av torkade matvaror, exempelvis blod (Mulk 1994, s. 183–184; Zachrisson 1997, s. 23). I sin omfattande kartläggning av bebyggelseförändring och socioekonomiska strukturer i övre Lule älvdal under järnålder och medeltid har Inga-Maria Mulk påvisat förekomsten av glättstenar inne i kåtalämningar/stalotomtningar som i Sallohaure (1100–1200-tal), i Sirkevagge, daterad mellan 600-tal och 1400-tal, samt i Suollakavalta, 1200-tal–1700-tal (Mulk 1994, s. 60, 152–155, 182, 221). Även Inger Zachrisson har uppmärksammat förekomsten av glättstenar i bosättningen på Vivallen från tidig medeltid (Zachrisson 1997:123). En koppling till skinnberedning förefaller i samtliga miljöer helt rimlig. Men hur ska förekomsten av likadana stenar funna på samiska bosättningar i Gästrikland och Hälsingland förklaras?

Det osteologiska fyndmaterialet från Lappatäkten, Lappens och Lapphällan kan bistå i tolkningen av stenarnas funktion. I alla tre undersökningarna dominerade matavfallet av tamdjur, nöt, får/get och svin. Ben av vilda djur saknades på Lapphällan och var fåtaliga på övriga två platser (Björck & Blennå 2020, bil. 2; Björck & Blennå 2021, bil. 2). På Lappatäkten påträffades en bit renhorn, samt deponerade ben av brunbjörn. På Lappens var artsammansättningen mer begränsad men fynd av ekorre gjordes. I båda miljöerna hittades också flera tecken på hantverk, i form av fingerborgar, en väskbygel (halvfabrikat) och spår av tenntrådsslöjd. I bouppteckningen efter Nils Andersson, 1806, upptas en linhäckla, vilket indikerar att textilhantverk utövats i stugan (RA, bouppteckningar, Järvsö, 1806). Det är alltså fullt rimligt att stenarna använts för skin- och textilberedning och att bruket av dem anslutit till en lång tradition av skinnhantverk som varit av avgörande ekonomisk betydelse för många samer i Skandinavien, åtminstone sedan järnålder.

Fynden av de deponerade stenarna under förstukvisten på Lappens pekar emellertid på en djupare betydelse. I alla tre tidigmoderna och moderna samiska bosättningar som berörts här finns spår av byggnadsoffer och rituellt färgade deponeringar. Grundläggningsmynt och eventuella fynd av stängningsritualer hittades i de båda Hälsingetorpen. Björnben och hängen till en gåudies (saS, en samisk trumma) hittades i den äldre stugan. I Lapphällan hittades förutom glättstenar även ett byggnadsoffer i form av ett tennfat placerat under tröskelstenen. Ett exempel på ritualiserat bruk av glättstenar finns också från kyrkogården i Silbojohkka /Silbojokk där en gravlagd kvinna (grav 82) haft två små (en centimeter i diameter) glättstenar placerade under huvudet (Lindgren

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24

2022 s. 13). Graven har inte kunnat dateras men är sannolikt från 1700-talet.

På samtliga tre platser i Gästrikland och Hälsingland hittades också fynd som visar på aktiva samiska traditioner avseende näringsfång, klädedräkt och matvanor. Fynden av glättstenar bör alltså ses i ljuset av levande samiska traditioner där jakten, skinhantverket och deponerandet av föremål hängde samman med ett vardagligt traditionsskapande, men även ett motstånd mot ökade krav på assimilering från majoritetssamhället. Bofastgörandet och kontraktsanställningen av samer under 1700- och 1800-talen kom alltså – paradoxalt kan tyckas – att innebära att samiska traditioner kom att fortleva och utvecklas i Gästrikland och Hälsingland under 1700- och 1800-talet.

Jonas Monié Nordin
Docent i historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Stockholms universitet.
E-post: Jonas.moni.nordin@ark.su.se

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24

Referenser

Björck, M. & Blennå, I. 2020. *Lappatäkten – ett sockenlappboställe i Järvsö*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2020:08. Gävle.

Björck, M. & Blennå, I. 2021. *Lappens: ett så kallat sockenlappsboställe från 1800-talet*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2021:09. Gävle.

Edsman, C-M. 1994. *Jägaren och makterna: samiska och finska björnceremonier*. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.

Hukantaival, S. 2016. *For a witch cannot cross such a threshold!: building concealment traditions in Finland c. 1200–1950*. Väitöskirja: Turku.

Kull, K-O. 2002. *Från glättesten till elstrykjärn. Utslätningshjälpmedel för textilier från vikingatid till modern tid*. Älvdalen, Juts böcker.

Lindgren, Å. 2022. *Silbojokk 2022. Arkeologisk räddningsundersökning av ödekyrkogård,* L1999:490, *Arjeplogs KRÖLM*. Rapport 2022:6, Norrbottens museum.

Lindkvist, A. & Nordin, J.M. 2022. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.) Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. Västerås, 118–119.

Mulk, I-M. 1994, *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600* e.*Kr*. Umeå: Umeå universitet.

Nordin, J.M. 2022. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden During the Late Medieval and the Early Modern Period. *International Journal of Historical Archaeology* 27, 480–505.

Nordin, J.M & Olofsson, S. 2023. Voices of the Forests: Eviction, Control, and the rise of the so-called Parish-Lapp system in Central Early Modern Sweden. *Scandinavian Journal of History* 48:4, 401–426.

RA, boupptеckningar, Järvsö, 1851, www.arkivdigital.se.

Svanberg, I. 1999. *Hästslaktare och korgmakare: resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.

Zachrisson, I. (red.) 1997. *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. Stockholm: Statens historiska museum.

Downloaded by 216.73.217.33 2026-11-25 10:13:24